

ТИПОЛОГІЯ ОБРАЗУ ЗМІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ ЧАРІВНІЙ КАЗЦІ: ФУНКЦІОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧНИЙ АСПЕКТ

Качан Анна Василівна,
*аспірантка кафедри фольклористики
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
annetakachan@knu.ua
orcid.org/0009-0007-6223-3490*

Мета. Метою дослідження є виокремлення основних типів образу змії в українській чарівній казці та аналіз його функціонально-семантичних особливостей у структурі казкового нарративу.

Методи. Методологічну основу дослідження становить комплексне застосування типологічного, структурно-семіотичного, герменевтичного та хронотопного підходів. Типологічний метод використано для виокремлення та систематизації основних типів образу змії в українській чарівній казці. Структурно-семіотичний аналіз застосовано задля дослідження функціонально-семантичних характеристик образу змії в системі казкового нарративу. Герменевтичний підхід у поєднанні з психоаналітичним інструментарієм сприяє інтерпретації архетипної природи та символічного змісту образу змії. Хронотопний підхід слугує розгляду образу змії як маркера просторово-часової організації казкового світу.

Результати. У результаті аналізу виокремлено основні три типи образу змії, кожен із яких репрезентує певну модель взаємодії в часопросторі чарівної казки. Встановлено, що кожен із виокремлених типів виконує характерні функції у структурі казкового нарративу та співвідноситься із відповідними архетипами колективного несвідомого.

Перший тип – змія-чарівна помічниця. У цьому образі втілений архетип Доброї матері. Змія-чарівна помічниця допомагає герою подолати перешкоди, дарує чарівні предмети та забезпечує переходи між різними часопросторовими рівнями казкового світу, функціонуючи переважно в межах «свого» або відносно безпечного для героя простору.

Другий тип – матір-змія (зміїха). Має антропоморфні ознаки та перебуває у потойбіччі або на межі світів. Її мета – позбутися протагоніста; способи боротьби змінюються залежно від контексту, що відображає варіативність її функціонування в часопросторі чарівної казки. У більш архаїчних текстах вона менш агресивна, у пізніших – більш жорстка.

Третій тип – зачарована змія. Зачарована дівчина (персоніфікована Аніма героя) перебуває під владою демонічної істоти. Герой здійснює низку подвигів, щоб відкрити духовний аспект героїні та звільнити її від зміїної шкіри, що репрезентує процес переходу між різними онтологічними станами.

Висновки. Отже, у результаті комплексного застосування типологічного, структурно-семіотичного, герменевтичного та хронотопного підходів виокремлено основні типи образу змії в українській чарівній казці. Образ змії постає як складний символічний конструкт, що поєднує архетипні, функціонально-семантичні та хронотопні виміри й виступає одним із ключових механізмів організації казкового нарративу.

Ключові слова: фольклор, казковий нарратив, архетип, колективне несвідоме, типологічні моделі, герпетологічні образи, протагоніст.

TYOLOGY OF THE SNAKE IMAGE IN THE UKRAINIAN MAGIC FOLK TALE: FUNCTIONAL AND SEMANTIC ASPECT

Kachan Anna Vasylivna,

*Postgraduate Student at the Department of Folklore
Studies*

Taras Shevchenko National University of Kyiv

annetakachan@knu.ua

orcid.org/0009-0007-6223-3490

Purpose. The purpose of the study is to identify the main types of the snake image in Ukrainian magic fairy tales and to analyze its functional and semantic features within the structure of the fairy-tale narrative.

Methods. The methodological framework of the study is based on the comprehensive application of typological, structural-semiotic, hermeneutic, and chronotopic approaches. The typological method was employed to identify and systematize the main types of the snake image in Ukrainian magic fairy tales. Structural-semiotic analysis was applied to examine the functional and semantic characteristics of the snake image within the system of the fairy-tale narrative. The hermeneutic approach, combined with psychoanalytic tools, was used to interpret the archetypal nature and symbolic meaning of the snake image. The chronotopic approach was employed to consider the snake image as a marker of the spatial and temporal organization of the fairy-tale world.

Results. As a result of the analysis, three main types of the snake image were distinguished, each representing a specific model of interaction within the spatio-temporal framework of the fairy tale. It has been established that each of the identified types performs characteristic functions in the structure of the narrative and correlates with the corresponding archetypes of the collective unconscious.

The first type is the snake as a magical helper. This image embodies the archetype of the Good Mother. The snake-helper assists the protagonist in overcoming obstacles, provides magical objects, and ensures transitions between different spatio-temporal levels of the fairy-tale world, functioning primarily within its “own” or relatively safe space for the hero.

The second type is the mother-snake. It possesses anthropomorphic features and is usually located in the otherworld or at the boundary between worlds. Its goal is to eliminate the protagonist; the methods of confrontation vary depending on the context, reflecting the variability of its functioning within the fairy-tale chronotope. In more archaic texts, the snake appears less aggressive, whereas in later narratives it becomes more hostile and destructive.

The third type is the enchanted snake. The enchanted girl (a personified Anima of the hero) is under the control of a demonic force. The protagonist must perform a series of feats in order to reveal the spiritual aspect of the heroine and free her from the snake skin, which represents the process of transition between different ontological states.

Conclusions. Thus, through the comprehensive application of typological, structural-semiotic, hermeneutic, and chronotopic approaches, the main types of the snake image in Ukrainian magic fairy tales have been identified. The snake image emerges as a complex symbolic construct that integrates archetypal, functional-semantic, and chronotopic dimensions and serves as one of the key mechanisms in the organization of the fairy-tale narrative.

Keywords: folklore, fairy-tale narrative, archetype, collective unconscious, typological models, herpetological images, protagonist.

1. Вступ

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю осмислення герпетологічних образів української чарівної казки у функціонально-семантичному аспекті з урахуванням хронотопного підходу. Особливе місце в цій системі посідає образ змії, що функціонує не лише як персонаж, а й як маркер часопросторової організації казкового світу.

Питання семантики та функціонування герпетологічних образів у фольклорі перебуває в полі зору сучасних науковців. Зокрема, міфологічні витoki образу змії в українському

етнокультурному просторі досліджено у працях В. Ятченка (Ятченко, 2004). Психоаналітичний аналіз архетипної семантики образу вужа та гадюки в українській чарівній казці здійснено у працях О. Тиховської (Тиховська, 2011). Окремі аспекти модифікації жіночих архетипів у казковому епосі розглянуто у працях В. Савчук (Савчук, 2014).

Наукова новизна дослідження полягає у виявленні та аналізі функціонально-семантичних і хронотопних особливостей образу змії в українській чарівній казці через різноманіття форм, варіативність сюжетних моделей і специфіку його функціонування в системі казкового нарративу. У результаті проведеного дослідження вперше здійснено комплексну типологізацію образу змії в українській чарівній казці та обґрунтовано його як складний символічний конструкт, що функціонує не лише як персонаж, а й як маркер просторово-часової організації казкового світу.

Метою дослідження є виокремлення основних типів образу змії в українській чарівній казці та аналіз його функціонально-семантичних особливостей у структурі казкового нарративу.

Реалізація мети передбачає **виконання таких дослідницьких завдань**:

– проаналізувати функціонально-семантичні особливості образу змії в українській чарівній казці;

– виокремити та типологізувати основні типи образу змії.

Методологічну основу дослідження становить комплексне застосування типологічного, структурно-семіотичного, герменевтичного та хронотопного підходів. Типологічний метод використано для виокремлення та систематизації основних типів образу змії в українській чарівній казці. Структурно-семіотичний аналіз використано для дослідження функціонально-семантичних характеристик образу змії в системі казкового нарративу. Герменевтичний підхід у поєднанні з психоаналітичним інструментарієм використано для інтерпретації архетипної природи та символічного змісту образу змії. Хронотопний підхід використано для розгляду образу змії як маркера просторово-часової організації казкового світу.

Логіка викладу матеріалу зумовлена метою та завданнями дослідження і передбачає послідовний перехід від теоретичного осмислення образу змії до аналізу його типологічних моделей у межах української чарівної казки.

2. Архетипна семантика образу змії в українській чарівній казці

Образ змії має архетипну семантику. Згідно з дослідженнями Карла-Густава Юнга (Jung, 1980), архетипи розглядають як персоніфіковані назви компонентів особистості та як образи-символи у міфології, мистецтві чи релігії. Архетипи знаходять віддзеркалення у позитивних/негативних персонажах або ж у амбівалентних образах народних казок. Марі-Луїза фон Франц зазначала у своєму дослідженні «Архетипічні патерни в чарівних казках», що класичні народні казки є завершеним продуктом, у якому через систему символічних образів репрезентуються типові процеси колективного несвідомого. Оскільки казки постійно повторюються в одній і тій же формі, вони є одним із найкращих джерел для вивчення «природних констант колективної психіки»¹ (von Franz, 1997, 17–18).

Архетипи – це компоненти колективного несвідомого, які мають універсальний і вроджений характер (Jung, 1980, 20), сформувалися у найдавніші часи і визначають структуру естетичної, моральної та пізнавальної діяльності людини. Основу духовного життя складає досвід, який передається від минулих поколінь наступним і вважається сукупністю архетипів. Проєктуючись на зовнішній світ, архетипи визначають своєрідність та унікальність культури суспільства. Серед найважливіших архетипів колективного несвідомого Карл-Густав Юнг виокремлював такі: «Тінь, Мудрий старий, Дитина (включно з дитиною-героєм), Мати («праматір» і «земна мати») як образ верховної особистості, пов'язаний із «демонічним»

¹ Тут і далі переклад наш – А. К.

началом, і відповідна їй протилежність – дівчина, потім Аніма у чоловіка й Анімус у жінки» (Jung, 1980, 177).

Тиховська зазначала, що всі різновиди архетипів мають позитивний, негативний та хтонічний аспекти: «з яким аспектом архетипу духа зіштовхнеться герой, залежить від нього самого. Він може спочатку відчувати на собі негативний, а потім позитивний аспект. У казці завжди існує вибір між правильною і неправильною поведінкою. Якщо герой поводить себе правильно, то антигерой – навпаки і те, що він отримує в нагороду за свою поведінку, протилежне нагороді героя» (Тиховська, 2011, 13).

Архетип Духа, різновидами якого є Самість, Тінь, Аніма/Анімус, може об'єктивуватися в чарівній казці в образі тварини. К.-Г. Юнг зазначав, що тваринна форма архетипу пов'язана з його належністю до позалюдської сфери, яка поєднує «демонічно-надлюдські» та «тваринно-недолюдські» риси (Jung, 1980, 217).

«Архетип Аніма – це персоніфікована «фемінність» у несвідомому чоловіка, яка може об'єктивуватися лише в «чоловічих» казках, оскільки вони є метафоричними сценаріями індивідуалізації чоловіка, із чого можна зробити висновок, що саме «чоловічі» казки передбачають розвиток Аніми героя або ж досягнення її у процесі складних завдань та випробувань. Аніма може також проектуватися на молодих героїнь і залежно від їх ставлення до героя матиме позитивну або негативну семантику (позитивна Аніма, справжня фемінність / негативна, демонічна)» (Тиховська, 2013, 43).

Згідно з аналітичною психологією К.-Г. Юнга, образ старої жінки в казках є персоніфікацією материнської Аніми (доброї або ж демонічної матері) (Jung, 1980, 90).

У «жіночих» казках постає архетипний образ Анімуса, який є уособленням «маскулінного» у психіці героїні. Анімус проектується тільки на чоловічих персонажів. Об'єкт кохання героїні є уособленням конструктивного Анімуса (справжньої маскулінності), а її викрадач або переслідувач є проєкцією негативного (демонічного) Анімуса, на батьківський персонаж проектується інфантильний прояв цього архетипу (Тиховська, 2013, 43).

О. Тиховська наголошує, що в архетипі Самості зосереджений увесь психічний зміст особистості, адже «вона є регулюючим центром колективного несвідомого, а будь-який індивід і будь-яка нація мають власні способи усвідомлення та взаємодії з цією психічною реальністю» (Тиховська, 2013, 43).

На головного героя або героїню казки проектується Его («Я») або імпульс Его, але у фіналі вони мають досягти рівня Самості (Тиховська, 2013, 43).

Образ матері у чарівній казці кардинально відрізняється від реальної жінки-матері, адже героїня часто наділена надприродними властивостями, здатністю до ворожіння або ж до різноманітних метаморфоз. Клариса Пінкола Естес акцентувала на тому, що архетипні жіночі образи у фольклорі відображають складні уявлення про материнство та жіночу психіку (Estés, 1992).

Карл-Густав Юнг вказував, що з архетипом Матері пов'язані такі материнські риси: «...материнська турбота і співчуття; магічна влада жіночого начала; мудрість і духовне піднесення, що виходять за межі розуму; будь-який корисний інстинкт або імпульс; усе благодійне, усе те, що плекає і підтримує, що сприяє зростанню і родючості. Місце магічного перетворення і відродження, разом із підземним світом та його мешканцями, перебуває під владою матері» (Jung, 1980, 90).

3. Змія-чарівна помічниця як репрезентація архетипу Доброї Матері

Архетип Доброї Матері в українських чарівних казках втілюється в образах матері, сестри та дружини. Часто герої-протагоністи є сиротами, тому архетип Доброї Матері може реалізовуватися в образах чарівних помічниць. Чарівною помічницею, яка допомагає головному герою подолати перешкоди та дарує чарівні предмети, в українських чарівних казках може виступати дружина

або посестра. Такий сюжет ми можемо простежити в казці «Гриць і змія». «Устав він, подивився і думає, що то яка-небудь жінка, аж то гадина в ямі. [...] Він злякався і шарпнув її так, що на півгона упала вона від нього. Як упала, так і перетворилася на панну таку, що ні здумать, ні згадать, хіба в оцій казці сказать. [...] – Ну тепер, Грицю, чи ти хочеш, щоб я тобі була жоною чи сестрою? [...] – Будь мені сестрою. Поцілувались. – Ну, ріж з правої руки мізинця, щоб я поссала твоєї крові, а ти моєї. Тепер ми будемо рідні, од сієї крові ти мені брат, а я тобі сестра» («Гриць і змія», 2017).

Змія-чарівна помічниця, в образі якої втілений архетип Доброї Матері, стає названою сестрою протагоніста і в якості винагороди за порятунок наділяє героя надзвичайною силою (12 сестер-змій виткали Грицьку за одну ніч сорочку, яка вміщує 12 богатирських сил), здатністю перетворюватися на коня та птаха, мудрістю та хитрощами. Коли герой гине через зрадливу дружину, то саме змія-чарівна помічниця та її сестри приходять на допомогу протагоністу. «Кінь добігає, перед ганком спустився, став. Дівчата мішок той відв'язали од хвоста. [...] Внесли мішок до хати, постелили килим, поскладали кості і зцілющою водою змили. Годин за три ожив Гриць» («Гриць і змія», 2017).

Змія-чарівна помічниця наділена магічними здібностями, здатна до метаморфоз (може існувати як у зооморфному вигляді, так і в антропоморфному). Такий тип змії – уособлення давнього тотему.

4. Образ матері-змії (змійхи) як втілення архетипу Злої Матері

Руйнівну силу материнства можна побачити в архетипі Злої Матері. Архетип Злої Матері представлений через образи матері, мачухи та злої відьми, які зазвичай залишаються переможеними.

У досліджуваних нами українських чарівних казках архетип Злої Матері яскраво втілений в образі матері-змії (змійхи). Тип такої змії має антропоморфні ознаки, тобто її зовнішність дуже близька до людської. Знаходиться матір-зім'я майже завжди на своїй території – у потойбіччі. Інколи – на межі світів. Мета матері-змії – позбутися протагоніста; методи боротьби з героєм можуть змінюватися (залежно від контексту). У більш архаїчних текстах, де змія виступає тотемом, її поведінка менш агресивна щодо героя і гине змія не від руки протагоніста. Таке явище ми можемо простежити в казці «Яйце-райце». «Перекинулась [зім'я] зараз щукою, давай гонитися за тією рибою: що хоче вхопити, то окунь повернеться своїм пір'ям гострим до неї, то вона не візьме його. Гонилась, гонилась – так-таки не вловила та надумала всю воду з річки випити. Стала пити: пила-пила, напилась багато та й лопнула». (Українські народні казки, 2006, 211)

У пізніших текстах поведінка змії стає більш жорсткою і помирає вона здебільшого від руки головного героя або його помічника. Такий сюжет ми можемо побачити в казці «Іван – мужичий син». «Пролизала змія останні двері, встромила голову, а тут Іван за щипці та й вхопив її за губу розжареними щипцями! Накинув на неї плуга, вибіг надвір та й почав нею землю орати – такі скиби вивертав, як хата завбільшки. [...] Орав, орав змію доти, доки вона не впала й ноги простягла» («Іван – мужичий син», 2015).

Також можна простежити сюжети казок, в яких зла змія-матір залишається ні з чим або ж втрачає свою єдину доньку. Наприклад, у казці «Івасик-Телесик»: «Сидить сердешний Телесик, – от-от явір упаде, от-от доведеться пропасти! Коли це летить собі одним-одне гусеня: відбилось – насилу летить. [...] та й ухопило його на крила. [...] А змія за ним – чи не вхопить його – женеться. Та таки не наздогнала. От гусеня принесло та й посадило Телесика на причілку знадвору, а само ходить по двору, пасеться» (Українські народні казки, 2006, 37).

5. Зачарована змія як персоніфікація Аніми героя

В українських чарівних казках наявні сюжети про перетворення царівни у змію. Герой-протагоніст повертає зачарованій царівні людську подобу тільки після успішного виконання певного завдання/випробування або після одруження з нею.

Такий сюжет ми можемо побачити у казці «Царівна-гадюка». Головна героїня виступає непокірною пасербицею, яка відмовляється вийти за свого зведеного брата. Зла мачуха вирішує покарати дівчину, застосувавши при цьому певні чари. «Коли царівні виповнилось вісімнадцять років, цар вирішив оженившись. Його зачарувала одна графиня, теж вдова. Був у неї син. [...] Пожила вона трохи, а потім стала казати царю, щоб поженити дітей. Цар згодний, але царівна і слухать не хоче. Стали її примушувати, а вона сказала, що зовсім піде з дому, якщо будуть примушувати. І от через певний час пішли чутки, що десь не стало царівни» («Царівна-гадюка», 2025). Батько-цар дуже переживав через те, що його єдина донька кудись зникла. Тож вирішив розпочати пошуки і при цьому пообіцяв цінну винагороду тому, хто знайде його зниклу доньку.

«В однієї вдови був син, Назарко звався. Гарний і розумний хлопець. Коли він почув, що десь поділась царівна, вирішив йти шукати її. [...] Пішов до царя і сказав, що йде шукати царівну» («Царівна-гадюка», 2025).

Назарко дуже довго шукав героїню, згодом потрапив до лісу й залишився там ночувати на дереві. Вранці «хотів він злізти з дерева, коли бачить біля його ніг на гілці лежить гадюка і дивиться на нього» («Царівна-гадюка», 2025).

У цій казці герой вперше зустрів змію на дереві, що є характерною ознакою для української міфології. Як відомо з різних наукових джерел, «у замовляннях, колядках і щедрівках змія теж часто перебуває під деревом (чи в його кроні), що росте в центрі світу або єднає собою світи. Цей образ зустрічаємо також і як елемент орнаменту української вишивки, як персонаж загадки». (Ятченко, 2004, 26)

У цій казці головне завдання протагоніста частково спрощується, адже зачарована дівчина в образі гадюки сама знаходить свого рятувальника. Ймовірно, зачарована дівчина є персоніфікованим образом інстинктивної Аніми Назарка. Можливо, через те, що герой ще недостатньо добре знає самого себе, його внутрішня фемінність постає перед ним у зооморфній формі. Тобто, вона ще не до кінця сформована, розвинений лише її інстинктивний аспект.

Дізнавшись, що гадюка і є зачарованою царівною, Назарко бере її собі за пазуху і відправляється на пошуки людини, яка зможе допомогти позбутися злих чар мачухи. Дуже довго герої йдуть полями-лісами і нарешті зустрічають старого дідуса, який говорить їм, «що є на світі таке озеро, не вода в ньому, а молоко. Якщо в цьому озері викупатись і напитись того молока, то всі чари зйдуть. Але де те озеро, я не знаю» («Царівна-гадюка», 2025). Засмучені герої збираються йти далі на пошуки, однак «виходить з табуна кінь і говорить людським голосом: – Я знаю, де те озеро. Був я біля нього, але воно сухе, нема в ньому молока. Я теж три роки живу конем. Зла відьма зачарувала мене. Була в мене кохана дівчина, та і її погубила відьма» («Царівна-гадюка», 2025). Кінь повів героїв у напрямку заходу сонця. Чарівне озеро справді виявляється сухим, але герої вирішують залишитися там переночувати і вже зранку продовжити пошуки. Доки всі сплять, Назарку вдається підслухати розмову трьох відьом, отримавши при цьому ключ до розгадки. Як виявилось, чарівне озеро дуже довго було сухим, тому що камінь, який був захований у непримітній норі на дні озера, перешкодив виходу молока на поверхню. Герой знаходить цей камінь, витягає його і наповнює знову озеро молоком. Зачарована царівна купається в озері з молоком, позбувається таким чином тваринної шкіри і знову стає людиною.

Не випадково ключ до зняття злих чарів із царівни дають відьми. Саме відьми як персоніфіковані образи демонічної матері за допомогою своїх магічних здібностей можуть накладати закляття тваринних сил, але в певний час відьми здатні й анулювати свої злі чари.

У цій казці звільнення героїні від зміїної шкіри відбувається шляхом омивання та очищення молоком, що нагадує певною мірою обряд хрещення. Коли царівна позбувається тваринної шкіри, «місія» протагоніста вважається успішно виконаною, тож герої одружуються.

Схожий сюжет ми можемо простежити у казці «Грицько й гадюка», де йдеться про звільнення зачарованої царівни від прокляття. Гадюка (зачарована дівчина) обвивається навколо шиї героя та наказує йому нести її до царського палацу, у якому живе батько царівни. Орієнтиром напрямку до палацу є вогонь, до якого й повинен прямувати Грицько за наказом гадюки. В. Ятченко вказував у своєму дослідженні, що в дохристиянській творчості українців досить яскраво виражений зв'язок архетипу змії з вогнем, а відтак, з пристрастями (як темними, недобрими, так і з любов'ю), адже архетип вогню є еквівалентом пристрастей. (Ятченко, 2004, 25)

Про аналогію змії з вогнем також писав Олександр Потебня у своїй статті «Про деякі символи в слов'янській народній поезії», наголошуючи, що змія та вогонь можуть виступати символами сильних почуттів (симпатії та антипатії) або ж символізувати очищення від зла (Потебня, 1860). Враховуючи той факт, що орієнтиром напрямку до палацу для героїв казки «Грицько й гадюка» є вогонь, то можна припустити, що саме він і символізує їх бажання пристрасті та кохання.

По дорозі до царського палацу герой-протагоніст зустрічає молодих хлопців, яких зачарована царівна перетворила на коня, свиню та вола. Вони також намагалися допомогти зачарованій дівчині, але в результаті не змогли дотримати свого слова, за що вона їх покарала. Хлопці радять героєві вчинити аналогічно (скинути з себе гадюку), але Грицько відмовляється: «Я тверде слово дав і не порушу його. Хоч як тяжко і далеко, але гадюку додому донесу» (Казкар: Народні казки Українських Карпат, 1996, 161).

У результаті герой виконує свою обіцянку, а саме – приносить гадюку на плечах до її батьківського дому, що метафорично відображає психологічну ініціацію героя та встановлення тісного зв'язку з внутрішньою фемінністю.

Мері Хоуп у своєму дослідженні зазначала, що через образ змії часто репрезентується внутрішня сила жінки. Найбільші світові релігії переважно акцентують увагу на негативних якостях змії, проте дослідниця розглядає зміїну енергію як багатогранне явище, тісно пов'язане із силами природи (Норе, 1987).

У казці «Грицько й гадюка» прагнення зачарованої змії потрапити до свого дому – це лише найперша сходинка на шляху реалізації її всього потенціалу, про який навіть не здогадується герой-протагоніст. Повернення до родини та батьківського дому – це не найголовніша мета зачарованої царівни. Істинна ціль її вчинків полягає у відокремленні від сім'ї через посередництво суб'єкта, який відповідає її критеріям людяності (героїв, які не відповідають її критеріям та не виправдали її надій, дівчина покарала та перетворила на тварин – коня, свиню і вола).

«Мудрість змії [у цій казці] символізує випереджаючий, порівняно з Его, розвиток фемінності, який стає поштовхом до психологічної ініціації героя» (Тиховська, 2011, 298).

Мері Хоуп зазначала у своєму дослідженні, що в давніх віруваннях образ змії символізував внутрішню мудрість, споріднену з сучасним поняттям інтуїції. Через асоціативний зв'язок змії з місячними божествами, зокрема Гермесом, Тотом і Цернунном, дослідниця робить висновок про домінування зміїної енергії у сферах уяви та інтелекту, а також вказує на її значний потенціал як джерела цілющих сил (Норе, 1987).

Ханс Дікманн у своєму дослідженні вказував, що в казках змія може поставати як доброзичлива надприродна істота, здатна виявляти вдячність за раніше надану їй допомогу (Dieckmann, 1997).

За порадою зачарованої царівни, головний герой просить у царя в якості винагороди чарівну скатертину, яка знаходиться у царській світлиці на столі і з допомогою якої можна за декілька секунд отримати найрізноманітніші страви, які тільки забажаєш. Таким чином, герой-протагоніст отримує у винагороду від царя атрибут жіночої сутності, який зможе сповна забезпечити його їжею, адже приготування їжі традиційно вважається жіночою справою. Після того, як Грицько отримав свою винагороду, зачарована царівна просить героя вдарити її три рази

прутиком. Протагоніст виконує її прохання і в результаті з-під зміїної шкіри з'являється прекрасна дівчина-царівна. Головний герой одружується з героїнею і в такий спосіб звільняється від фемінності.

Як бачимо, у казці «Грицько й гадюка» для повного зняття прокляття з героїні недостатньо лише щирого кохання героя – необхідною умовою є побиття. Д. Калшед зазначав, що така очевидна безжалісність може бути витлумачена як протистояння агресивній природі героїні (Kalsched, 1996, 213), тобто герой не повинен піддаватися співчуттю та жалості до закінчення трансформації героїні. Якщо в результаті ритуалу аніма героя набуває антропоморфного вигляду – відкривається її духовний аспект, – це говорить про психологічну ініціацію юнака, який зміг асимілювати тваринний аспект фемінності через освячення та символічне побиття.

Отже, герой-протагоніст спочатку пізнає лише тваринний (інстинктивний) аспект своєї Аніми (змія), а вже після успішного закінчення випробування – її духовний аспект (дівчина). Запорукою його індивідуалізації стає наполегливість, серйозність, відповідальність, сміливість, цілеспрямованість; він довіряється своїй інстинктивній Анімі, дозволяє їй керувати ситуацією і в результаті звільняє і її, від чого вона набуває антропоморфного вигляду, і себе: із його ший все-таки злазить змія і він отримує змогу вільно дихати, тобто позбувається одержимості інстинктивним аспектом Аніми.

6. Висновки

У ході проведеного аналізу було виокремлено основні типи образу змії в українській чарівній казці, які систематизовано відповідно до їх функціонально-семантичних і хронотопних характеристик; при цьому методологічну рамку дослідження сформовано із залученням елементів структуралізму та психоаналізу.

Установлено, що образ змії в українській чарівній казці є поліфункціональним і виконує характерні ролі залежно від типу сюжетної моделі та просторово-часової організації нарративу.

Перший тип – змія-чарівна помічниця. У цьому образі втілений архетип Доброї матері. Змія-чарівна помічниця допомагає головному герою подолати завдання та перешкоди, дарує чарівні предмети, забезпечує безперервний рух протагоніста та переходить між різними часопросторовими рівнями казкового світу. Змія-чарівна помічниця наділена магічними здібностями, здатна до метаморфоз (може існувати як у зооморфному вигляді, так і в антропоморфному). Такий тип змії – уособлення давнього тотему, функціонує переважно в межах «свого» або відносно безпечного для героя простору.

Другий тип – матір-змія (зміїха). Тип такої змії має антропоморфні ознаки, тобто її зовнішність дуже близька до людської. Знаходиться матір-змія майже завжди на своїй території – у потойбіччі, інколи – на межі світів. Мета матері-змії – позбутися протагоніста; методи боротьби з героєм можуть змінюватися (залежно від контексту), що відображає варіативність її функціонування в часопросторі чарівної казки.

Третій тип – зачарована змія. Зачарована дівчина (персоніфікована Аніма героя) перебуває під владою демонічної істоти (тобто змією вона стала внаслідок певного закляття, яке могла накласти її матір або мачуха). Герой повинен здійснити ряд подвигів, щоб відкрити духовний аспект героїні та звільнити її від зміїної шкіри, що репрезентує процес переходу між різними онтологічними станами.

Доведено, що кожен із виокремлених типів співвідноситься з відповідними архетипами колективного несвідомого та виконує визначені функції у структурі казкового нарративу.

Отже, у результаті комплексного застосування типологічного, структурно-семіотичного, герменевтичного та хронотопного підходів виокремлено основні типи образу змії в українській чарівній казці. Образ змії постає як складний символічний конструкт, що поєднує архетипні, функціонально-семантичні та хронотопні виміри й виступає одним із ключових механізмів організації казкового нарративу.

Перспективи подальших досліджень вбачаються у поглибленому аналізі функціонально-семантичних і хронотопних особливостей образу змії в українській чарівній казці, зокрема у вивченні локусної організації, часових і просторових параметрів, а також у розширенні типології герпетологічних образів на ширшому матеріалі українських чарівних казок.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гриць і змія // Дерево казок : сайт українських народних казок. 2017. URL: <https://derevo-kazok.org/gric-i-zmija-ukrayinska-narodna-kazka.html>
2. Іван – мужичий син // Дерево казок : сайт українських народних казок. 2015. URL: <https://derevo-kazok.org/ivan-muzhichij-sin-ukrayinska-kazka.html>
3. Казкар: Народні казки Українських Карпат / упоряд., підгот. текстів, приміт. та слов. І. В. Хланти. Ужгород : Карпати, 1996. 281 с.
4. Потебня А.А. О некоторых символах в славянской народной поэзии. Х.: В Унив. тип., 1860. 155 с.
5. Савчук В. Образна модифікація жіночих архетипів в українських і норвезьких чарівних казках // Міфологія і фольклор. 2014. № 3–4 (17). С. 95–101. DOI: [http://dx.doi.org/10.30970/myf.2014.3-4%20\(17\).672](http://dx.doi.org/10.30970/myf.2014.3-4%20(17).672)
6. Тиховська О. Архетипна семантика образу вужа/гадюки в українських чарівних казках // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства. 2011. Вип. 16. С. 297–301.
7. Тиховська О. Архетипний зміст українських чарівних казок // Дивослово. 2013. № 2. С. 42–48.
8. Тиховська О. Методичний посібник з курсу «Психоаналітичні засади фольклору». Ужгород, 2011. 35 с.
9. Тиховська О. Українська народна чарівна казка. Психоаналітичний аспект. Ужгород : Гражда, 2011. 256 с.
10. Українські народні казки. Харків : Торсінг плюс, 2006. 496 с.
11. Царівна-гадюка // Дерево казок : сайт українських народних казок. 2025. URL: <https://derevo-kazok.org/tsarivna-hadiuka-ukrayinska-narodna-kazka.html>
12. Ятченко В. Ф. Історія духовної культури українського етносу. Ч. 1. Давня українська культура. Київ : Міленіум, 2004. 148 с.
13. Dieckmann H. Fairy Tales and the Unconscious: Jungian Interpretation of Fairy Tales. Boston : Shambhala Publications, 1997. 254 p.
14. Estés C. P. Women Who Run with the Wolves: Myths and Stories of the Wild Woman Archetype. New York : Ballantine Books, 1992. 561 p.
15. Hope M. The Way of the Woman: Awakening the Perennial Feminine. London : Aquarian Press, 1987. 224 p.
16. Jung C. G. The Archetypes and the Collective Unconscious. 2nd ed. Vol. 9, Part 1 of The Collected Works of C. G. Jung. Princeton, N.J. : Princeton University Press, 1980. 451 p.
17. Kalsched D. The Inner World of Trauma: Archetypal Defences of the Personal Spirit. London : Routledge, 1996. 240 p.
18. von Franz M.-L. Archetypal Patterns in Fairy Tales. Toronto : Inner City Books, 1997. 192 p.

REFERENCES

1. Dieckmann, H. (1997). *Fairy Tales and the Unconscious: Jungian Interpretation of Fairy Tales*. Boston: Shambhala Publications. 254 p.
2. Estés, C. P. (1992). *Women Who Run with the Wolves: Myths and Stories of the Wild Woman Archetype*. New York: Ballantine Books. 561 p.
3. “Hryts i zmiia” [“Hryts and the Snake”]. (2017). *Derevo kazok: sait ukraïnskykh narodnykh kazok* [The Tree of Fairy Tales: Website of Ukrainian Folk Tales]. URL: <https://derevo-kazok.org/gric-i-zmija-ukrayinska-narodna-kazka.html>
4. Hope, M. (1987). *The Way of the Woman: Awakening the Perennial Feminine*. London: Aquarian Press. 224 p.
5. “Ivan – muzhychyi syn” [“Ivan – the Peasant’s Son”]. (2015). *Derevo kazok: sait ukraïnskykh narodnykh kazok* [The Tree of Fairy Tales: Website of Ukrainian Folk Tales]. URL: <https://derevo-kazok.org/ivan-muzhichij-sin-ukrayinska-kazka.html>
6. Jung C. G. The Archetypes and the Collective Unconscious. 2nd ed. Vol. 9, Part 1 of The Collected Works of C. G. Jung. Princeton, N.J. : Princeton University Press, 1980. 451 p.
7. Kalsched, D. (1996). *The Inner World of Trauma: Archetypal Defences of the Personal Spirit*. London: Routledge. 240 p.
8. Kazkar: Narodni kazky Ukraïnskykh Karpat [Kazkar: Folk Tales of the Ukrainian Carpathians]. (1996). I. V. Khlanta (Comp.). Uzhhorod: Karpaty. 281 p.
9. Potebnia, O. (1860). *Pro deiaki symvoly v slovianskii narodnii poezii* [On Some Symbols in Slavic Folk Poetry]. Kharkiv: Universytetska typohrafiia. 155 p.
10. Savchuk, V. (2014). *Obrazna modyfikatsiia zhinochykh arkhetypiv v ukraïnskykh i norvezkykh charivnykh kazkakh* [Figurative Modification of Female Archetypes in Ukrainian and Norwegian Fairy Tales]. *Mifolohiia i folklor* [Mythology and Folklore], (3–4), 95–101. DOI: [http://dx.doi.org/10.30970/myf.2014.3-4%20\(17\).672](http://dx.doi.org/10.30970/myf.2014.3-4%20(17).672)
11. “Tsarivna-hadiuka” [“The Snake Princess”]. (2025). *Derevo kazok: sait ukraïnskykh narodnykh kazok* [The Tree of Fairy Tales: Website of Ukrainian Folk Tales]. URL: <https://derevo-kazok.org/tsarivna-hadiuka-ukrayinska-narodna-kazka.html>
12. Tykhovska, O. (2011). *Arkhetypna semantyka obrazu vuzha/hadiuky v ukraïnskykh charivnykh kazkakh* [Archetypal Semantics of the Snake/Viper Image in Ukrainian Fairy Tales]. *Suchasni problemy movoznavstva ta literaturoznavstva* [Modern Problems of Linguistics and Literary Studies], (16), 297–301.

13. Tykhovska, O. (2011). *Metodychnyi posibnyk z kursu "Psykhoanalychni zasady folkloru"* [Study Guide for the Course "Psychoanalytic Foundations of Folklore"]. Uzhhorod. 35 p.
14. Tykhovska, O. (2011). *Ukrainska narodna charivna kazka. Psykhoanalychnyi aspekt* [Ukrainian Folk Fairy Tale. Psychoanalytic Aspect]. Uzhhorod: Grazhda. 256 p.
15. Tykhovska, O. (2013). Arkhetypnyi zmist ukrainskykh charivnykh kazok [Archetypal Content of Ukrainian Fairy Tales]. *Dyvoslovo*, (2), 42–48.
16. *Ukrainski narodni kazky* [Ukrainian Folk Tales]. (2006). Kharkiv: Torsinh plus. 496 p.
17. von Franz, M.-L. (1997). *Archetypal Patterns in Fairy Tales*. Toronto: Inner City Books. 192 p.
18. Yatchenko, V. F. (2004). *Istoriia dukhovnoi kultury ukrainskoho etnosu. Ch. 1. Davnia ukrainska kultura* [History of the Spiritual Culture of the Ukrainian Ethnos. Part 1. Ancient Ukrainian Culture]. Kyiv: Milenium. 148 p.

Стаття поширюється на умовах
ліцензії відкритого доступу
CC BY 4.0

Дата першого надходження статті до видання: 17.04.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 15.05.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 25.05.2026